

Inleiding: Schrijven op berkenbast

Historische en geografische context

Hieronder volgt eerst een tijdbalk met de hoofdmomenten in de (cultuur)geschiedenis van Novgorod.

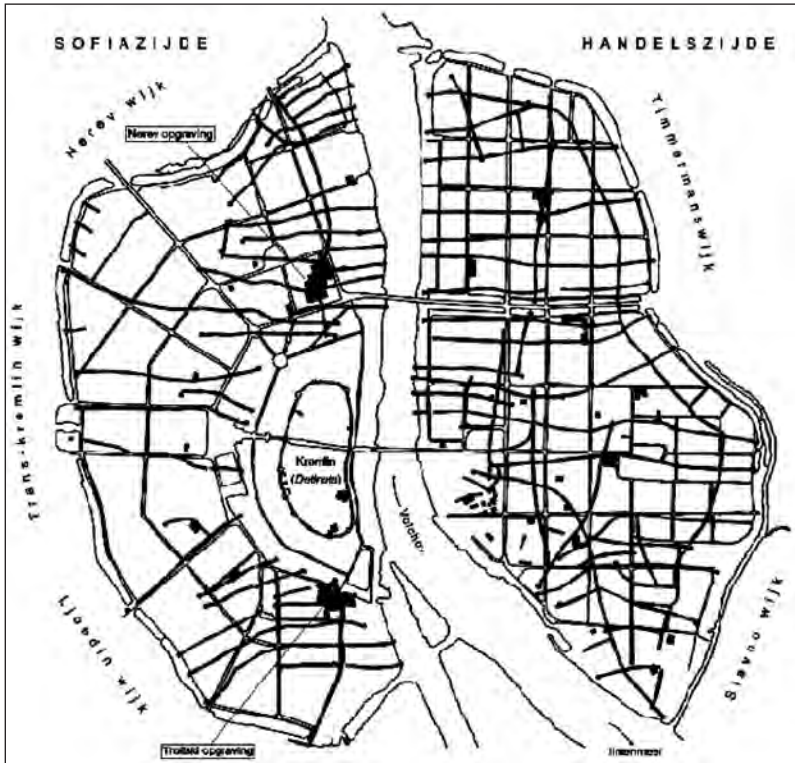
859/862	Eerste vermeldingen van Novgorod in de oudste Russische kronieken; komst naar Novgorod van de Varjaag (Noorman) Rjoerik, grondlegger van de Rjoerik-dynastie die duurde tot 1598
882	Oprichting van de residentie van de Novgorodse vorsten in Gorodisjtsje, op drie kilometer afstand van de stad; volgens de kronieken vertrekt een zekere Oleg met de nog jonge zoon van Rjoerik, Igor, en neemt Kiëv in
ca. 910	Vroegste archeologische resten in Novgorod
947	Uitbreiding van het Novgorodse territorium onder Olga van Kiëv, de vrouw van Igor
988	Doop van grootvorst Vladimir I van Kiëv (kleinzoon van Igor); traditionele kersteningsdatum van Rusland
989	Wijding van Ioakim (Joachim), eerste bisschop van Novgorod
begin XI	Regeerperiode van grootvorst Jaroslav de Wijze, zoon van Vladimir I; oprichting van de vorstelijke residentie aan de Handelszijde van de stad (Jaroslavs Hof); ontstaan van de Novgorodse Codex (zie p. 103), het oudste Russische 'boek'
1018	Bekrachtiging onder Jaroslav de Wijze van de oudste redactie van het Russische wetboek, de <i>Roesskaja Pravda</i>
1025-50	Periode van de tot nu toe oudste berkenbastteksten uit Novgorod (zie p. 27)

- 1034 Annexatie van Pskov door Novgorod
- 1044 Eerste vermelding in de kronieken van de bouw van een houten kremlin in Novgorod
- 1045-50 Bouw van de Sofia-Kathedraal in het kremlin van Novgorod
- 1056-57 Ontstaan van het oudste precies gedateerde Slavische perkamenten handschrift: het Ostromir-Evangelie, vervaardigd door de diaken Grigori voor de *posadnik* (stadhouder) van Novgorod, Ostromir
- ca. 1113 Ontstaan van de Nestorkroniek (ook: Verhaal van Voorbije Jaren) in Kiëv, de oudste van een groep Russische kronieken
- begin XII Oprichting van de eerste kloosters in Novgorod (Antoniëv en Joerjev); bouw van de Gotenhof – handelspost voor kooplieden uit Visby op Gotland – met de Sint-Olafskerk op de Handelszijde van de stad
- 1136 De Novgoroders verjagen vorst Vsevolod Mstislavitsj; begin van de Novgorodse Republiek; vorsten werden ‘onder contract’ (*rjad*) en met goedkeuring van de *jetsje* (volksvergadering) uit andere vorstendommen gehaald
- eind XII Bouw van de Peterhof – voor Duitse kooplieden, later ook Hanzekantoor – met de Sint-Peterskerk op de Handelszijde van de stad
- 1237-42 Tataars-Mongoolse invasie; Kiëv valt in 1240; Novgorod blijft onafhankelijk, maar de rest van Rusland wordt onderworpen; de periode van het ‘Tataarse juk’ (Rijk van de Gouden Horde) duurt tot 1480
- 1240 Overwinning van vorst Alexander Nevski van Novgorod op de Zweden in de slag aan de rivier de Neva
- 1242 Overwinning van Alexander Nevski op de Duitse Orde in de Slag op het Ijs van het Peipusmeer (*Tsjoedskoje ozero*), nabij Pskov
- mid. XIII Eerste deel van de oudste overgeleverde kopie van de

- Eerste Novgorodse Kroniek; inclusief latere aanvullingen wordt de geschiedenis van Novgorod van 1016 tot 1477 beschreven
- eind XIII Pskov maakt zich los van Novgorod, hoewel zijn onafhankelijkheid pas in 1348 formeel bekrachtigd wordt
- 1478 Annexatie van Novgorod door Moskou onder Ivan III; deportatie van Novgorodse landbezitters naar andere gebieden van Rusland
- 1494 Ivan III sluit het Hanzekantoor in de Peterhof in Novgorod
- eind XV Periode van de tot nu toe jongste berkenbastteksten uit Novgorod (zie nr. 495, p. 51)
- 1570 Novgorod wordt geplunderd en ontvolkt onder Ivan IV (de Verschrikkelijke)
- 1611-17 Bezetting van Novgorod door de Zweden in de ‘Tijd der Troebelen’
- 1932 Begin van systematische archeologische opgravingen in Novgorod
- 1951 26 juli: de eerste berkenbasttekst wordt gevonden; zie de foto op p. 84 (in 1966 volgt de eerste berkenbasttekst uit Staraja Roessa, in 1985 de eerste uit Torzjok)
- 1992 Novgorod wordt opgenomen in de Werelderfgoedlijst van de UNESCO
- 2010 21 juli: berkenbasttekst nr. 1000 (zie p. 52) wordt opgegraven

De stad Novgorod wordt doorsneden door de rivier de Volchov. Deze stroomt vanuit het Ilmenmeer, ten zuiden van de stad, naar het noorden en mondt na ruim tweehonderd kilometer uit in het Ladogameer, noordoostelijk van Sint-Petersburg. Via de rivier de Neva is het Ladogameer verbonden met de Finse Golf en de Oost-zee.

In Novgorod heten de twee zijden van de Volchov de Sofiazijde, op de linkeroever, en de Handelszijde, op de rechter. De Sofiazijde bestaat uit drie wijken: de Nerev en de Ljoedin wijk in het noorden

Plattegrond van Novgorod, met weergave van het middeleeuwse stratenet (in grijs), de moderne straten (in zwart) en de opgravingsplaatsen (zwarte blokjes)

resp. zuiden, met daartussen de Trans-kremlin wijk. Op de rechteroever ligt in het noorden de Timmermanswijk en in het zuiden de Slavno wijk. Verschillende delen van de stad worden vermeld in berkenbastbrief nr. 954 (zie p. 92).

De Sofiazijde is genoemd naar de Sofia-Kathedraal, gelegen in het kremlin van de stad (ook wel *Detinets* genoemd in het Russisch). De andere zijde was het economisch centrum van de stad; hier, in de bocht van de rivier, waar het water langzamer stroomde, legden de schepen aan. Er bevonden zich de marktplaats en ook de semipermanente verblijfspoten van buitenlandse handelaren, uit

Belangrijkste handelsroutes van Novgorod, met een noord-zuidroute via o.a. de Dnjepr (de zogenaamde route 'Van de Varjagen naar de Grieken') en een oost-westroute via o.a. de Volga, van de Kaspische Zee tot Noord-Europa

Scandinavië (voornamelijk Gotland; de Gotenhof) en Duitsland. De Duitse Hanzekooplieden, gevestigd in de Peterhof, hadden zelfs hun eigen interne wetgeving, overgeleverd in de zogenaamde Novgorodse Schra. Vanaf het eind van de twaalfde eeuw bestaan er al Duits-Novgorodse handelsverdragen, waarin van Russische zijde geregeld vertegenwoordigers genoemd worden die ook in berkenbastteksten voorkomen. In het vroegste verdrag komen we meteen Mirosjka tegen, die de afzender is van brief nr. 502 (zie p. 61). In een jonger verdrag (1342) over de handel in was figureren in het Duitse afschrift 'de hertighe Astaphie unde de olderman Cider der

koplude'. Deze Cider, 'oudste der kooplieden', kan geïdentificeerd worden met de koopman Sidor uit brief nr. 364 (p. 96). Sidor schrijft zelf een brief aan Ostafja (zie p. 164), d.w.z. 'de hertighe Astaphie'.

Het Novgorodse handelscentrum was er niet alleen voor de stad, maar voor de hele staat. Deze had in de veertiende en vijftiende eeuw een enorme omvang gekregen: tweeduizend kilometer van west naar oost, van het huidige Estland tot achter het Oeralgebergte, en twaalfhonderd van noord naar zuid, van het schiereiland Kola tot ongeveer honderd kilometer ten westen van Moskou. De stad zelf had in de dertiende eeuw naar schatting twintig- tot dertigduizend inwoners; alleen Kiëv was significant groter in middeleeuws Rusland.

Novgorod kon profiteren van zijn uiterst gunstige ligging op het kruispunt van belangrijke waterwegen, die de Oostzee met de Zwarte Zee en via de Wolga met de Kaspische Zee en de Zijderoute verbonden (zie de kaart op p. 17). Byzantijnse en oriëntaalse luxegoederen vonden via Novgorod hun weg naar het westen, zoals ook eigen exportproducten, waarvan de belangrijkste uit het achterland kwamen: honing, was en vooral bontwerk in alle soorten (van duur sabelbont tot goedkope eekhoornvelletjes; zie nr. 722, p. 42). Deze spullen kwamen voor een groot deel binnen via verschillende heffingen (zie bijvoorbeeld nr. 136, p. 74). Geïmporteerd vanuit het westen werd er van alles: zilver en andere metalen, laken, barnsteen, wapens, en ook levensmiddelen zoals graan (vergelijk nr. 424, p. 47), zout, haring en wijn.

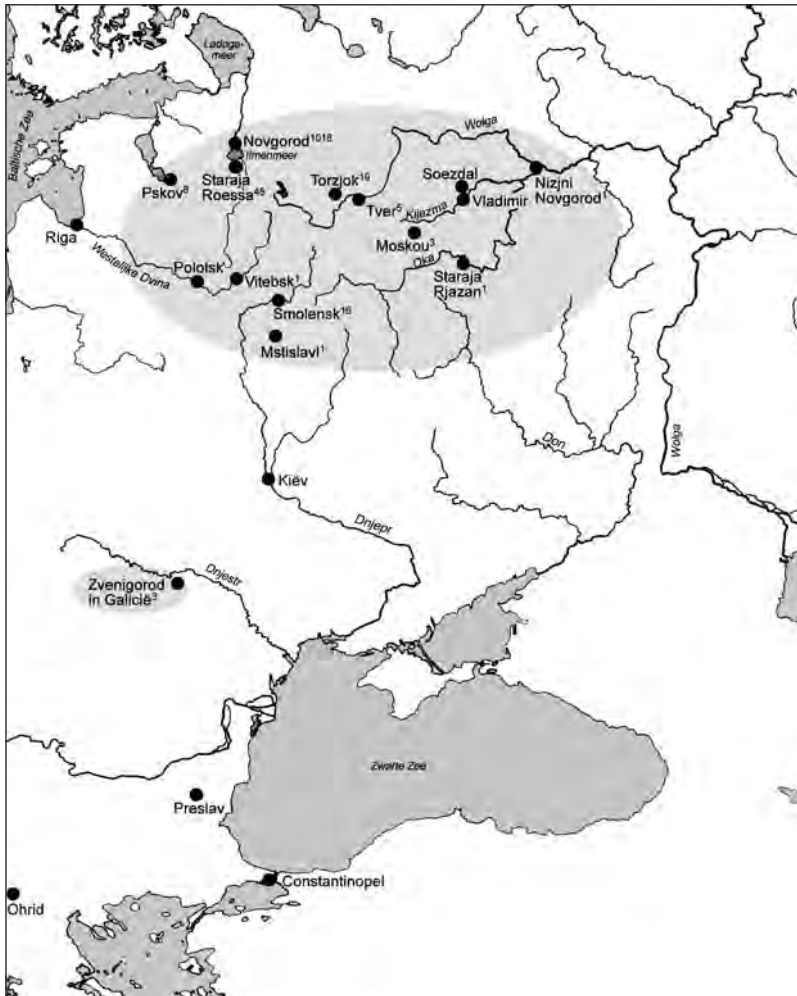
Dat Novgoroders verre reizen maakten voor 'Griekse' of 'overzeese' goederen blijkt onder andere uit brief nr. 1009 (p. 52). Een nog tastbaarder bewijs zijn de vele cyrillische inscripties van de elfde tot veertiende eeuw, in Oudnovgorodse taal en spelling, op de marmeren muren en balustrades van de Hagia Sophia in Istanbul; voor Russische gelovigen in de Middeleeuwen de belangrijkste kathedraal van het christelijke oosten.

Vindplaatsen en verspreidingsgebied

Berkenbastteksten zijn gevonden in de plaatsen die op de kaart op p. 20 zijn weergegeven en waarachter getallen worden vermeld. Wat we op dit moment hebben, na het archeologische zomerseizoen van 2011, zijn in totaal 1121 items uit twaalf verschillende steden.

Het getal 1121 behoeft een nadere toelichting: 1121 vondsten betekenen niet precies 1121 verschillende teksten. Elke berkenbast waar tekst op staat krijgt een nummer na het moment van opgraving. Soms blijkt echter dat twee nummers, die in verschillende jaren zijn opgegraven, samen één tekst vormen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij nr. 562 uit Novgorod, gevonden in 1977, en nr. 607, vijf jaar later gevonden; samen bleek het om een doorlopende tekst te gaan (zie nr. 607/562, p. 67). Ook zijn er een paar langere teksten, geschreven op meerdere stukjes berkenbast, die samen een geheel vormen, maar waarbij elk stuk een apart nummer heeft gekregen (zie bijvoorbeeld nr. 519/520, p. 70). Daar staat weer tegenover dat soms een en hetzelfde nummer twee zelfstandige teksten bevat, zoals in het geval van nr. 736, waar we te maken hebben met een brief met op de achterkant het antwoord (zie p. 49).

De meeste van de twaalf steden waar berkenbastteksten zijn gevonden liggen in het huidige Rusland, behalve Vitebsk en Mstislavl (Wit-Rusland) en Zvenigorod in Galicië (Oekraïne). De vondsten buiten Rusland zijn in aantal marginaal (vijf stuks), terwijl degenen van Russische bodem voor het overgrote deel opgegraven zijn in Novgorod: 1018 items tot nu toe, d.w.z. ongeveer negentig procent van het totaal. Tel je daar de vondsten bij op in andere steden die behoorden tot de middeleeuwse stadstaat Novgorod en tot hetzelfde historische taalgebied (Staraja Roessa, Torzjok en aanvaankelijk ook Pskov), dan stijgt het percentage berkenbastvondsten uit het Novgorodse land tot 97 procent. De vragen die dan natuurlijk onmiddellijk opkomen zijn: waarom komen bijna alle vondsten uit Novgorod en omstreken, en, hebben we enig idee van wat nog waar op ons ligt te wachten?

Verspreidingsgebied van vondsten van berkenbastteksten (vanaf 1951 tot en met 2011)

We moeten ons eerst realiseren dat wanneer er niet gegraven wordt, er ook niks gevonden kan worden. Systematische opgravingen van enige omvang vinden alleen plaats in Novgorod. In andere steden, zoals in Staraja Roessa, Torzjok en Smolensk, zijn de

archeologische expedities veel kleinschaliger en is de kans op vondsten per definitie kleiner. In weer andere plaatsen zijn berkenbastteksten min of meer toevallig ontdekt, zoals de enige uit Vitebsk (gevonden bij grondwerkzaamheden in 1959) en de laatste twee uit Moskou (opgegraven in 2007 bij het Kremlin). De variëteit in de diverse opgravingen is dus groot en we weten niet wat er nog allemaal in de grond zit. Van sommige historische plaatsen, bijvoorbeeld van Pskov en Smolensk, verwachten we beslist meer dan wat tot nu toe is gevonden. Volgens berekeningen van de Russische archeoloog en historicus Valentin L. Janin moeten er alleen al in Novgorod maar liefst twintigduizend berkenbastteksten in de grond bewaard zijn; minder dan drie procent van de oppervlakte van de middeleeuwse stad is tot nu toe onderzocht.

Een verdere archeologische omstandigheid die bepalend is voor het vaststellen van de omvang en het verspreidingsgebied van de schrijfcultuur op berkenbast, is de bodemgesteldheid. Alleen onder de juiste condities kan organisch materiaal, dus ook berkenbast, goed geconserveerd blijven. De zuurstofarme compacte kleigrond in Novgorod is daarvoor ideaal. Op zes tot meer dan acht meter diepte vinden we organische en niet-organische resten van de middeleeuwse cultuur, reikend tot de eerste helft van de tiende eeuw; spullen van hout, bot, leer en textiel, en daarnaast ook aardewerk, glas, barnsteen, ijzer, brons en andere metalen. De archeologische opgravingen, die al vanaf het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw systematisch in Novgorod plaatsvinden, hebben een schat aan voorwerpen opgeleverd: loden zegels, houtsnijwerk, kammen van bot, ijzeren scharen, leren schoenen en maskers, mandjes van berkenbast, sieraden, speelgoed, muziekinstrumenten, enz.

Ondanks het feit dat nagenoeg alle vondsten van berkenbastteksten uit Novgorod komen, is er geen reden om aan te nemen dat we met een exclusieve lokale Novgorodse schrijfcultuur te maken hebben. Zoals gezegd, niet overal vinden omvangrijke opgravingen plaats in de politieke en culturele centra van middeleeuws Rusland, en niet overal zijn de archeologische condities zo goed als in Nov-

gorod. De gewoonte om te communiceren via berkenbastbrieven moet zonder meer bekend geweest zijn buiten Novgorod. Immers, de in Novgorod opgegraven brieven werden gewoonlijk van buiten de stad gestuurd. Zeker in de vroegere periode gebeurde dat geregeld over grotere afstanden, zoals in het geval van brief nr. 424 uit Novgorod, waarin Gjoergi zijn ouders vraagt om ‘hierheen – naar Smolensk of naar Kiëv’ te komen (zie p. 47), of nr. 745, gestuurd naar Novgorod door ‘Pavel uit Rostov’ (p. 144).

Ook hebben we brieven van mensen die niet uit Novgorod kwamen. Zo weten we van een van de oudste berkenbastbrieven, nr. 246 (p. 58), dat de afzender geen Novgoroder kan zijn geweest en dat hij waarschijnlijk uit Smolensk, Vitebsk of Polotsk kwam. In het geval van een van de brieven die in Tver is opgegraven, **Tver nr. 2** (ca. 1300-1320), hebben we te maken met correspondentie op berkenbast buiten Novgorod om, d.w.z. tussen de nabijgelegen steden Torzjok en Tver: *Groet van Grigori aan moeder. Kom snel naar me toe, naar Torzjok. Maak je spullen op orde en reis naar Torzjok ...*

Verder zijn er nogal wat brieven die van buitenaf naar Novgorod zijn gestuurd en waarin expliciet om een antwoord wordt gevraagd. In de zojuist genoemde brief nr. 424 van Gjoergi aan zijn ouders vraagt hij op het eind: ‘Als jullie niet komen, stuur me dan een briefje’. In nr. 358 (p. 148) instrueert Ontsifor, die duidelijk buiten de stad is, zijn ondergeschikte Nester ‘een brief over de helm’ te sturen. Ook Mestjata in nr. 422 (p. 137) is buiten de stad en schrijft: ‘Als jullie iets nodig hebben, stuur dan iemand naar me en geef hem een brief mee’. Als al deze antwoorden verstuurd, bewaard en opgegraven zouden zijn in plaatsen buiten Novgorod, zou het verspreidingsgebied van de schrijfcultuur op berkenbast er veel diverser hebben uitgezien dan op de kaart op p. 20.

Dat schrijven op berkenbast in de Middeleeuwen geen ongewone zaak was, weten we ook uit historische bronnen. Russische geschiedschrijvers en etnografen hebben al vanaf de vijftiende eeuw rechtstreeks verslag gedaan van het gebruik van berkenbast als schrijfmateriaal. In musea en archieven zijn latere documenten op

berkenbast bewaard, zoals bijvoorbeeld een berkenbastboek uit Siberië uit het begin van de achttiende eeuw, waarin de tribuut voor de tsaar werd bijgehouden. In het midden van de negentiende eeuw is nog melding gemaakt van het gebruik bij de Oudgelovigen.

Buiten Rusland vinden we ook getuigenissen van het schrijven op berkenbast. De belangrijkste is die van de Zweedse geschiedschrijver Olaus Magnus in zijn *Historia de gentibus septentrionalibus* (1555; vertaald in 1652 in Amsterdam onder de titel *Toonneel der Noordsche Landen*) over het gebruik in Scandinavië:

... ooit stuurden de mensen van het Noorden elkaar brieven ingekrast in hout, aangezien dit de bekendste vorm van schrijfmateriaal was. Inderdaad, zelfs nu, wanneer papier op raakt in militaire kampen of belegerde steden, gebruiken ze voor hun brieven de bast of hout van een berkenboom, gesneden in reepjes of eerder in dunne vellen.

Direct bewijs van deze observatie bevindt zich onder andere in het Zuidzweedse Vadstena-klooster, waar in een papieren handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw een korte Latijnse notitie op berkenbast, geschreven in inkt, bewaard is gebleven. Een verder bewijs uit een geheel andere hoek maakt onderdeel uit van het corpus berkenbastteksten, namelijk nr. 11 uit Smolensk, met daarop Scandinavische runen uit het midden van de twaalfde eeuw (zie p. 127).

Als we verder teruggaan in de tijd, dan vinden we al bij de Romeinen vermeldingen van schrijven op basten van bomen. Plinius de Oudere schrijft in zijn *Naturalis Historia* dat voor de opkomst van papyrus “de bast van bepaalde bomen” gebruikt werd om op te schrijven. Bast als schrijfmateriaal herkennen we ook in het Latijnse woord *liber* dat zowel ‘boek’ als ‘bast’ betekent (en dat overigens verwant is met het Russische woord voor bast, *loeb*). Hout in het algemeen om op te schrijven vinden we terug in de etymologische relatie tussen *beuk* en *boek* (oorspronkelijk ‘schrijftafeltje van beukenhout’).

Datering en periodisering

Zoals te zien is in dit boek, hebben verreweg de meeste berkenbastteksten een behoorlijk nauwkeurige datering: '1100-1120', '1240-1260', '1380-1400', enz. Meestal gaat het om intervallen van twintig jaar waarbinnen ze gedateerd kunnen worden. Deze gelukkige omstandigheid is te danken aan betrouwbare archeologische gegevens. Daarbij gaat het met name om een combinatie van stratigrafische en dendrochronologische dateringsmethoden: de specifieke bodemlaag waarin berkenbasten worden opgegraven en de absolute data die daaraan verbonden kunnen worden op basis van de patronen van jaarringen in het hout dat zich ook in die bodemlaag bevindt. Dat hout is voornamelijk afkomstig van de knuppelpaden die door de stad liepen en die geregeld opnieuw gelegd moesten worden – de een over de ander – vanwege de aanzwellende cultuurlaag (ongeveer een centimeter per jaar gedurende de Middeleeuwen), d.w.z. alle soorten overblijfselen van menselijke activiteiten. Onder maximaal gunstige archeologische omstandigheden kunnen berkenbastteksten op deze manier gedateerd worden met een precisie van tien tot vijftien jaar. Dit is in het bijzonder het geval bij de twee grootste en meest systematische opgravingen in Novgorod, de Nerev-opgraving (actief van 1951 tot 1962), ten noorden van het kremlin, en de Troitski (nog steeds actief sinds 1973), ten zuiden ervan, in de Ljoedin wijk (zie de kaart op p. 16). Beide opgravingen zijn goed voor meer dan tachtig procent van alle vondsten in Novgorod en komen enigszins met elkaar overeen wat betreft omvang, archeologische diepte en aantallen opgegraven berkenbastteksten.

In sommige gevallen kan de datering nog nauwkeuriger, namelijk wanneer we aanvullende kennis hebben uit andere bronnen (met name de kronieken) van historische gebeurtenissen of personen (zie nr. 963, p. 116, en nr. 286, p. 117). In andere gevallen zijn de archeologische omstandigheden waaronder de teksten zijn gevonden minder goed, bijvoorbeeld wanneer het om een toevallige vondst gaat, en zijn er aanvullende dateringsmethoden nodig,

met name van paleografische en taalkundige aard. We zien immers dat in de loop van de tijd de Oudnovgorodse taal langzamerhand verandert en dat ook het handschrift en de orthografie zich ontwikkelen.

Als we kijken naar de grafiek hierboven waarin het chronologisch verloop van vondsten van berkenbastteksten is weergegeven, dan valt meteen de piek op rond het jaar 1200. Bijna de helft van de opgegraven teksten stamt uit de periode voor het begin van de dertiende eeuw: het aantal vondsten neemt vanaf de vroegste periode langzaam toe, stijgt snel in de tweede helft van de twaalfde eeuw, maar stort vervolgens abrupt in elkaar na de wisseling naar de dertiende eeuw. Natuurlijk kunnen we niet met zekerheid vaststellen of de vondsten representatief zijn voor de daadwerkelijke productie van berkenbastteksten en het verloop door de eeuwen heen. Het aantal vondsten is echter inmiddels significant en bevestigt het algemene patroon dat al vijftientig jaar geleden is vastgesteld, toen er nog maar zevenhonderd teksten waren opgegraven. Destijds werd de ‘epistolaire crisis’ in de dertiende eeuw verbonden met een verwoestende hongersnood in 1230 en vooral met de Tataarse invasie in 1237-1242. De stad Novgorod werd weliswaar niet ingenomen, maar de rest van Rusland, waaronder Kiëv, werd wel onderworpen. Hierdoor stagneerde ook de Novgorodse economie omdat internationale handelswegen werden afgesneden. Communicatie via ber-

kenbastbrieven hing samen met mobiliteit; van het internationale handelsverkeer – tussen de Oost-Slavische vorstendommen en nog verder weg – en de grote actieradius die we kunnen waarnemen in brieven uit de periode voor de crisis, zoals bijvoorbeeld in de nieuwste vondsten uit de tweede helft van de twaalfde eeuw (zie het commentaar bij nr. 1000, p. 52), zien we in latere eeuwen nauwelijks iets terug. Wanneer in vondsten van recentere datum plaatsen buiten de stad vermeld worden, dan bevinden die zich grotendeels binnen het inmiddels naar het noorden en noordoosten uitgedijde Novgorodse territorium.

Hoewel het ‘Tataarse juk’ vanaf het midden van de dertiende eeuw zonder twijfel de belangrijkste reden moet zijn geweest waarom de productie van berkenbastteksten nooit meer steeg tot het niveau in de periode daarvoor, zien we dat de ‘epistolaire crisis’ al eerder heeft ingezet, namelijk vlak na 1200. Wat is er toen gebeurd? Uit de kronieken weten we van een interne machtsstrijd in Novgorod in 1207. Hierbij dolven de bojaren (edelmannen) van de Ljoedin wijk het onderspit; ze verloren hun bezittingen, werden uit de stad verjaagd en hun huizen werden verbrand. Het is precies in de Troitski-opgraving die zich in de Ljoedin wijk bevindt, waar we in die periode de scherpe neergang in berkenbastvondsten aantreffen.

Er was nog meer aan de hand in die tijd: er waren oorlogsdreigingen aan de westelijke grens van Novgorod, door de Duitse Zwaardbroeders die zich in de Baltische regio hadden gevestigd, en aan de noordwestelijke grens, van de zijde van de Zweden. Bovendien werd Constantinopel in 1204 ingenomen en ontstond er een instabiele situatie in de Bosporus, met handelsrestricties die ook de Novgoroders troffen. Interne, maar ook externe problemen zorgden er dus voor dat de stagnatie in communicatie via berkenbastteksten al aan het begin van de dertiende eeuw intrad.

In de loop van de veertiende eeuw stijgt het aantal gevonden berkenbastteksten weer langzaam en treffen we vaak brieven aan die te maken hebben met het beheer van grootgrondbezit buiten de stad (zie in het bijzonder de sectie *Heren en boeren*, p. 72 e.v.). Maar

in de eeuw daarna daalt het aantal teksten snel; uit de laatste periode van overlevering stamt nog maar een handjevol (zie nr. 495, p. 51). Dat er na die tijd niets meer is gevonden heeft in eerste instantie te maken met het feit dat in de zeventiende en achttiende eeuw drainagesystemen in de stad zijn aangelegd waardoor al het organisch materiaal in de bodem vanaf de zestiende eeuw verloren is gegaan. Stel dat dat niet gebeurd zou zijn? Hadden we dan wel berkenbastteksten uit jongere perioden aangetroffen? De kans is klein. Het aantal vondsten droogt al op in de tweede helft van de vijftiende eeuw en deze neergang valt precies samen met de periode waarin Novgorod zijn politieke en economische macht verliest, en uiteindelijk zelfs zijn onafhankelijkheid door de annexatie in 1478 door Moskou. In een breder perspectief moet ook de bredere verspreiding van papier in Rusland vanaf het midden van de vijftiende eeuw een rol hebben gespeeld bij de teloorgang van de schrijftraditie op berkenbast.

Terwijl het eind van de schrijftraditie goed te beredeneren valt, is het moeilijker om de vraag te beantwoorden hoe deze eigenlijk tot stand is gekomen. Daarvoor moeten we terug naar de vroegste gegevens over de verschriftelijking van middeleeuws Rusland. De oudste berkenbastteksten stammen uit het tweede kwart van de elfde eeuw: een alfabetoefening (nr. 591 uit ca. 1030, p. 105), een iconografische voorstelling met inscripties (nr. 915-I uit ca. 1030, p. 111) en twee brieven (nr. 246, p. 58, en nr. 247, p. 54). Uit nog oudere bodemlagen zijn geen teksten tevoorschijn gekomen. Andere betrouwbaar gedateerde getuigenissen van het gebruik van het cyrillisch schrift in Rusland zijn niet veel ouder en komen uit de eerste twee decennia van de elfde eeuw, dus vlak na de kersteningsdatum 988, wanneer grootvorst Vladimir I wordt gedoopt. Daarbij gaat het om munten van voor 1019 met inscripties erop van Vladimir I en van zijn zonen Svjatopolk en Jaroslav (de Wijze). Van de laatste is ook een zegel gevonden. De belangrijkste vondst uit deze vroegste periode is echter de Novgorodse Codex, bestaande uit drie houten wastafeltjes met daarop psalmteksten (zie p. 103).

Bekijken we al het betrouwbaar gedateerde materiaal, dan moeten we vaststellen dat systematisch gebruik van het cyrillisch schrift kort na de kerstening inzet. Dit is niet verwonderlijk, want de kerstening bracht de noodzaak met zich mee om bijbelse en liturgische teksten te verspreiden en hiervoor ook mensen op te leiden die konden lezen en schrijven. Toegespitst op de situatie in Novgorod blijkt een opmerking uit het jaar 1030 in de zogenaamde Novgorod-Sofia groep van Russische kronieken heel goed samen te vallen met de eerste getuigenissen van de schrijftraditie op berkenbast. In dat jaar kwam grootvorst Jaroslav de Wijze, nadat hij de Finse Tsjoden heeft verslagen, naar Novgorod “en verzamelde 300 kinderen van de oudsten en priesters om hen de boeken te onderwijzen. En de aartsbisschop Ioakim stierf en zijn leerling was Efrem, die ons onderwees”. Met Jaroslavs instructie wordt ongetwijfeld een christelijke opvoeding in het algemeen bedoeld, maar ook onderwijs in praktische zin – leren lezen en schrijven – moet daar deel van uitgemaakt hebben.

Hiermee was de voedingsbodem geschapen voor verdere verschriftelijking, zowel op perkament als op berkenbast. Het ene (dure) materiaal werd gebruikt voor het religieuze en openbare domein (liturgische teksten, oorkonden, verdragen), het andere (gratis) voor het seculiere, private en pragmatische. De oorsprong van de schrijftraditie op berkenbast moet, in de woorden van de Russische filoloog Aleksej A. Gippius, gezien worden als een “spontaan bijproduct van de verspreiding van het christelijk onderwijs”. We zien ook dat de twee oudste berkenbastteksten ten nauwste samenhangen met het onderwijs en het religieuze milieu: de zojuist genoemde alfabetoefening (nr. 591) en de iconografische voorstelling (nr. 915-I). De band tussen kerk en samenleving vinden we vaker terug in berkenbastteksten uit de vroegere periode, zelfs in de twee oudste brieven die hierboven ook al genoemd zijn: in nr. 246 gaat het over het ‘Heilige Hout’ (zie verder p. 58) en in nr. 247 komt de bisschop ter sprake die is ingeschakeld bij een juridisch conflict (p. 54).

Schrijftechniek en praktijk

Er is weinig tot niets voor nodig om een stuk berkenbast klaar te maken om op te schrijven. Omdat nogal wat opgegraven berkenbasten met tekst erop er glad en elastisch uitzien (meestal in opgerolde vorm), wordt vermoed dat ze eerst geweekt werden in heet water. Voordeel van berkenbast is dat ze uit dunne laagjes bestaat die afgepeld kunnen worden wanneer ze te ruw zijn. Dit geeft trouwens als handige bijkomstigheid de mogelijkheid om een 'kopie' te bewaren wanneer de tekst is doorgedrukt in de onderlaag, zoals wellicht het geval is bij brief nr. 344 (p. 48) en nr. 736 (p. 49).

Om te schrijven werd een scherpe schrijfstift (stylus) van metaal of bot gebruikt waarmee letters in de bast werden ingekrast. Er zijn slechts drie berkenbastteksten in inkt overgeleverd, alle drie uit de allerlaatste fase van de schrijftraditie (midden of tweede helft van de vijftiende eeuw). Gewoonlijk werd op de zachtere binnenkant van de bast geschreven, hoewel men nogal pragmatisch omging met het materiaal; soms werd toch alleen de buitenkant gebruikt (bijvoorbeeld bij nr. 907, p. 59, hoewel de schrijver blijkbaar heeft zitten aarzelen) of werden beide kanten beschreven (vergelijk nr. 724, p. 122, en nr. 354, p. 149; de eerste begint op de buitenkant, de tweede op de binnenkant).

De afmetingen van een volledige berkenbasttekst kunnen sterk variëren. Zo zijn bijvoorbeeld nr. 79 (p. 142) en nr. 397 (p. 145) niet groter dan 6 x 1,5 cm. resp. 4,6 x 2,6 cm., terwijl het eerste stuk berkenbast waarop Moisej zijn testament schreef (nr. 519, p. 70) bijna een halve meter breed is. De verhoudingen tussen breedte en hoogte schommelen tussen 2:1 en 15:1,

Twee schrijfstiften uit Novgorod; de linker is van metaal, de rechter is van bot en zit in een leren holster

met uitschieters als brief nr. 358 (p. 148), die bijna veertig centimeter breed is, maar slechts tweeënhalft hoog. Meestal werd de berkenbast bijgesneden nadat de tekst erop was gezet, hoewel we enkele gevallen hebben waarbij dat om onduidelijke redenen niet is gebeurd (zie bijvoorbeeld nr. 421, p. 64).

De tekstomvang van volledig bewaarde documenten is in de regel niet groot. De meeste zijn niet langer dan twintig woorden, een beperkt aantal is langer dan vijftig, en de langste die op één stuk berkenbast is geschreven (op beide kanten) beslaat met 166 woorden ongeveer een half A4-tje (nr. 531, p. 98).

De selectie berkenbastteksten in dit boek geeft wellicht de indruk dat de meeste brieven volledig bewaard gebleven zijn. Dat is echter slechts in een kwart van de gevallen zo. De meeste hebben kleinere of grotere lacunes, zelfs zo groot dat er maar een snipper-tje met een paar letters of woorden van is overgebleven. Als voor-

beeld is hier **Novgorod nr. 29** (ca. 1400-1410) afgebeeld, met slechts vijf letters waarvan de onderste vier misschien het voornaamwoord ‘mij’ vormen. Natuurlijk kunnen deze overblijfselen simpelweg het resultaat zijn van de tand

des tijds. Maar vaak zijn de overgebleven resten het werk van mensenhanden, d.w.z. ze werden na lezing verscheurd of kapotgesneden (zie nr. 752, p. 87). In andere gevallen werden brieven geanonimiseerd door de aanhef, met daarin de namen van afzender en geadresseerde, eraf te scheuren (zie nr. 155, p. 56, waar ook nr. 881 wordt aangehaald, waarin expliciet gevraagd wordt aan de ontvanger om de brief ‘in reepjes’ te scheuren).

Het kan zijn dat berkenbastteksten soms niet meteen na lezing weggegooid – al dan niet verscheurd – werden, maar nog een tijdje bewaard werden. Dit zou vooral goed gekund hebben in het geval van individuele lijstjes van goederen, uitgaven of schulden die nog verder afgehandeld moesten worden (zie nr. 722, p. 42, nr. 926, p. 43, en nr. 495, p. 51), of van andersoortige notities voor persoonlijk gebruik (zie bijvoorbeeld het ‘berkenbastboekje’, nr. 419,

p. 112). Systematische verzamelingen of zelfs archieven zijn tot nu toe echter niet gevonden en het is ook niet erg aannemelijk dat die er ooit geweest zijn. De schrijfcultuur op berkenbast was wat wel eens ‘throw-away literacy’ genoemd wordt: de briefjes werden weggegooid zodra de business deal was afgerond, het persoonlijke bericht was overgebracht, of de kladversie van een belangrijk document was overgeschreven op perkament. Die laatste gewoonte komt expliciet ter sprake in **Novgorod nr. 831** (ca. 1140-1160), een document dat gaat over een serieus conflict en dat eindigt met de instructie: *En jij, Stepan, schrijf dit over op perkament en stuur het weg* (zie verder ook nr. 519/520, p. 70). Zoals de Britse historicus Simon Franklin het verwoordt in zijn boek *Writing, Society and Culture in Early Rus*: “Scribes of parchment manuscripts kept half an eye on eternity; senders of birch-bark letters would hardly have counted on the prying persistence of future archaeologists”. Om een parallel te trekken met hedendaagse communicatiemiddelen: we zouden ook verbaasd zijn wanneer onze dagelijkse stroom e-mailtjes, sms’jes of tweets over duizend jaar tevoorschijn zou komen.

Hoe werd een berkenbastbrief overgebracht? We hebben geen aanwijzingen voor een geregeld of zelfs geïnstitutionaliseerd post-systeem. De koerier van de brief komt herhaaldelijk ter sprake in brieven (zie de inleiding op het deel *Communicatie*, p. 131, en de aparte sectie *De rol van de koerier*, p. 138 e.v.) en het lijkt erop dat het vaak ging om personen die bewust uit de eigen kring gestuurd werden (familieleden, ondergeschikten, afgevaardigden van een collectief boeren of dorpsbewoners). Maar ongetwijfeld werden brieven ook meegegeven aan mensen die toevallig toch al naar de plaats van bestemming gingen. In bepaalde gevallen moet de vertrouwelijkheid van de boodschap een punt van aandacht zijn geweest bij de overdracht, zoals in het bericht van het ‘front’, nr. 636 (p. 121), waar noch de afzender, noch de geadresseerde genoemd wordt. In **Novgorod nr. 24** (ca. 1400-1410) komt het punt zelfs expliciet aan de orde. Van het fragment is alleen het eind van de laatste zin bewaard gebleven: ... *met ... man stuur een briefje in het ge-*

heim. Deze ‘man’ moet niet een of andere willekeurige koerier zijn geweest, maar een vertrouweling van de correspondenten.

Gebruikers en geletterdheid

Wie waren de mensen die communiceerden via berkenbastteksten? En: waren afzender en geadresseerde tegelijkertijd ook schrijver en lezer? Aanvankelijk, in de periode van de eerste ontdekkingen, bestond de indruk dat geletterdheid wijdverspreid was in Novgorod; het ‘gewone volk’ was in groten getale ‘alfabeet’. Dit was een populaire gedachte in de voormalige Sovjet-Unie. De zaak ligt echter subtieler. Nu er veel meer materiaal bij is gekomen, beginnen we een redelijk goed beeld te krijgen van de ‘doorsnee berkenbastgebruiker’. Met name de uitgebreide sociale netwerken die tegenwoordig gereconstrueerd kunnen worden en waarin vaak belangrijke personen figureren die we ook uit de kronieken kennen (zie p. 160 e.v.) laten zien dat we vooral te maken hebben met de Novgorodse elite: mannen met geld en macht, en ook mannen die rechtstreeks met deze bovenlaag in contact stonden en hiermee of hiervoor zaken deden. Als we bedragen tegenkomen, dan gaat het meestal om groot geld; als er een conflict is, dan staat er meestal veel op het spel.

Dit algemene beeld behoeft echter een aantal nuances. Het ging beslist niet altijd om correspondentie of administratie van ‘seculiere rijke mannen’. Ook geestelijken schreven op berkenbast, zoals Efrem die teleurgesteld is in zijn medebroeder Isoechija (nr. 605, p. 107), en ook arme dorpelingen vonden hun weg via berkenbast en stylus om een noodkreet bij hun heer te uiten omdat er niets meer is ‘om te zaaien en ook niets om te eten’ (nr. 361, p. 78). Bovenal: er zijn tientallen berkenbastbrieven die van vrouwen afkomstig zijn en/of gericht aan vrouwen. In dit boek zijn er meer dan twintig opgenomen: Boris schrijft aan zijn vrouw Nastasja over zijn drukke werkzaamheden buiten de stad (nr. 43, p. 85) en Nastasja schrijft aan haar familie over de dood van Boris en hoe het nu ver-

der moet gaan (nr. 49, p. 86); een vrouw schrijft een man waarom hij verstek heeft laten gaan bij een afspraakje (nr. 752, p. 87); de koppelaarster Miloesja informeert de moeder van de bruid over een pas afgesloten huwelijksovereenkomst (nr. 955, p. 90); Nezjka is kwaad op haar broer omdat hij de twee geleverde ringen nog steeds niet heeft laten omsmeden (nr. 644, p. 94); Gostjata vraagt een familielid om naar haar toe te komen omdat haar man er van door is gegaan met 'een nieuwe vrouw' en de bruidsschat niet wil teruggeven (nr. 9, p. 95); Ana roept de hulp in van haar broer in een hoog oplopend conflict waarbij zij een hoer is genoemd en haar dochter een slet (nr. 531, p. 98).

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van afwijkingen op het algemene profiel van de 'doorsnee berkenbastgebruiker'. De afwijkingen zijn illustratief voor de integratie van de schrijfcultuur op berkenbast in de Novgorodse samenleving. Als je toegang had tot die schrijfcultuur en je had iets belangrijks te melden, dan maakte het in principe niet uit wie je was. Schrijven op berkenbast was een puur pragmatische aangelegenheid.

Maar wie had er eigenlijk *direct* toegang tot die schrijfcultuur? Wie kon zelf lezen en schrijven? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden, al was het maar omdat er verschillende graden van geletterdheid zijn en omdat helemaal niet duidelijk is wat het betekent wanneer om paleografische of andere redenen is vastgesteld dat een afzender zijn brief niet zelf heeft geschreven. Neem bijvoorbeeld Petr, die een belangrijke bestuurder en bojaar was (zie p. 162): al zijn brieven zijn in een verschillend handschrift. Was hij minder geletterd dan bijvoorbeeld Grigori (p. 164), die zijn brieven en notities wel zelf geschreven moet hebben? Gezien Petrs maatschappelijke positie is het veel waarschijnlijker dat hij zijn post uitbesteedde door brieven te dicteren. Ook wanneer we goede gronden hebben om aan te nemen dat de koerier degene was die een brief had geschreven of een brief voorlas, zegt dat in principe nog niets over de geletterdheid van de correspondenten. Het is bijvoorbeeld erg aannemelijk dat brief nr. 422 (p. 137) door de koerier is geschre-

ven in naam van Mestjata en is voorgelezen aan de geadresseerden Gavsja en Sdila. Van nr. 497 (p. 147) weten we zeker dat het de koerier moet zijn geweest die Gavрила's uitnodiging heeft opgeschreven en dat hij ook zorg heeft gedragen voor de schriftelijke respons van diens zwager en zus. Desalniettemin blijft het goed mogelijk dat Mestjata en Gavрила zelf konden schrijven en dat de geadresseerden hun brieven konden lezen. Dat men wel geletterd kon zijn, maar niet altijd zelf schreef, zien we bij Моисей van wie persoonlijke notities van eigen hand zijn overgeleverd (nr. 521, p. 71), maar ook een voorversie van zijn testament: 'Hierbij schrijf ik, Gods dienaar Моисей, mijn testament bij leven' (nr. 519/520, p. 70). Die kladversie heeft hij niet zelf geschreven omdat het handschrift niet overeenkomt met dat van zijn eigen aantekeningen.

In principe hebben we geen bewijs dat er op grote schaal gebruik werd gemaakt van professionele schrijvers en dat geletterdheid in Novgorod dus een beperkt verschijnsel was. Bij brieven die van buiten de stad werden opgestuurd en die uit korte, eenvoudige mededelingen bestaan, ligt dat ook om praktische redenen niet erg voor de hand. Wanneer Кyas en Зjirotsjko een simpel briefje schrijven aan Tverdjata en Ivan in Novgorod, met als enige mededeling dat het goed met hen gaat (nr. 1000, p. 52), dan mogen we veronderstellen dat de briefschrijver of Кyas of Зjirotsjko was. Ook bij vertrouwelijke of hoogst persoonlijke communicatie is de inbreng van een professionele schrijver niet of nauwelijks aannemelijk, zoals bijvoorbeeld in het geval van de anonieme 'liefdesbrief' nr. 752 (p. 87) of Ана's emotionele roep om hulp (nr. 531, p. 98).

Uiteraard moeten er brieven zijn geweest die wel zijn uitbesteed omdat de afzender niet geletterd was. In eerste instantie denken we dan aan de brieven van boeren en dorpen die als collectief hun heren aanschrijven. Daarbij laat de graad van professionaliteit van de schrijver af en toe wel te wensen over (zie nr. 307, p. 80). Ook in het geval van nr. 9 hebben we aanwijzingen dat de afzender Gostjata gebruik heeft gemaakt van een professionele schrijver (p. 95). Of neem de vroege teksten **Novgorod nr. 912** en **nr. 913**

(beide ca. 1050-1075). De eerste luidt: *Brief van Ljoedslav aan Choten. Stuur me het geld. Zelfs als je Sven hier niet naar toe laat gaan, stuur het*. Het mooie gekalligrafeerde handschrift, dat we eerder in perkamenten boeken zouden verwachten, geeft al enige twijfel over het auteurschap van Ljoedslav. Die twijfel wordt versterkt door nr. 913: een lijstje van kerkelijke feestdagen geschreven in precies hetzelfde mooie handschrift als nr. 912. Ljoedslav is een heidense (Slavische) naam, net zoals overigens Choten die we in nr. 902 (p. 68) tegenkomen als belastinginner (Sven is uiteraard Scandinavisch). Het is niet erg waarschijnlijk dat deze Ljoedslav de geëfende schrijver is van zowel het briefje als het liturgische lijstje. Het ligt veel meer voor de hand om aan te nemen dat Ljoedslav niet in staat was om het briefje zelf te schrijven en de hulp heeft ingeroepen van een geestelijke: de *clerus* trad in dit geval dus op als de *klerk*, zoals in het meest recente commentaar op de twee teksten treffend is opgemerkt. Deze praktijk moet in ieder geval voor de oudere fase van de schrijftraditie op berkenbast niet ongewoon zijn geweest.

We kunnen concluderen dat communicatie en administratie via berkenbastteksten in principe voor iedereen toegankelijk was, maar dat deze voornamelijk werd gebruikt door de hogere lagen van de bevolking. Simpelweg omdat er voor deze sociale groep meer viel te communiceren, met name over een grotere geografische afstand, of te administreren, zoals schulden om te innen of te voldoen.

Zelf schrijven en lezen was niet ongewoon en wellicht eerder praktijk dan uitzondering. Daarop wijzen ook de honderden schrijfstiften die in Novgorod zijn opgegraven en de getuigenissen die we vanaf de vroegste periode hebben van het leerproces (zie p. 101 e.v.): de schrijfoefeningen van Onfim en alfabetoefeningen van anderen op berkenbast, wastafeltjes die voor hetzelfde doel gebruikt werden, en brief nr. 687 (p. 106) die zo duidelijk maakt dat leren lezen en schrijven geen uitzonderlijke bezigheid was.

Taal en communicatie

De tweede regel van nr. 247 (zie p. 54), opgegraven in 1956, luidt in wetenschappelijke transcriptie als volgt:

azam̃kek̃leadṽrik̃l̃ěagospodar̃ṽnetjaž̃neděe

In de eerste Academie-uitgave van deze tekst, in 1963, gaf deze regel de nodige hoofdbrekens. Dat er geen woordscheidingen zijn, is gebruikelijk voor middeleeuwse teksten, maar het helpt natuurlijk niet wanneer woorden en grammaticale uitgangen onduidelijk zijn. Uiteindelijk maakte men er in 1963 het volgende van:

A zam̃ke k̃lea, dṽri k̃l̃ěa. A gospodar̃ṽ ne tjaž̃, neděe.

Deze lezing leverde de volgende onsamenhangende vertaling op, inclusief grammaticale ongerijmdheden in de interpretatie: ‘En het slot van de (klooster)cel, de deuren van de cel. En de eigenaar is lui, doet niets’. Pas in de jaren tachtig, toen het onderzoek naar de taal van berkenbastteksten op een hoger niveau terecht was gekomen, is duidelijk geworden hoe de regel in nr. 247 echt gelezen moet worden. Hetzelfde geldt voor vele andere stukken tekst die eerder volstrekt duister waren. Inclusief een verdere correctie in de editie van 1993 luidt de regel:

A zam̃ke k̃le a dṽri k̃l̃ě. A gospodar̃ṽ ne tjaž̃ ne děe.

Hier staat iets heel anders: ‘En het slot is heel en de deuren zijn heel, en de eigenaar doet daarom geen aanklacht’. In combinatie met het vervolg van de tekst bleek nr. 247 een coherent verslag te zijn van een juridisch onderzoek. Cruciaal voor deze nieuwe interpretatie was het inzicht dat in de Oudnovgorodse taal een eeuwenoude Slavische klankwet niet had plaatsgevonden. Dit maakte duidelijk dat we niet te maken hebben met het substantief ‘kloostercel’, maar met het adjectief ‘heel’ (in de stam *kěl-* herkennen we het Nederlandse woord). Ook de onverwachte uitgangen *-e* en *-ě* (in *zam̃ke* ‘slot’, en *k̃le/k̃l̃ě*) bleken systematische Oudnovgorodse eigenaardigheden te zijn; het eerste stuk van de zin was grammaticaal goed te be-

redeneren. Een verdere analyse van het tweede stuk bracht aan het licht dat de aanvankelijke woordscheiding onjuist was en dat we te maken hadden met een specifieke voorzetselconstructie ('daarom') gevolgd door het woord voor 'aanklacht, proces'; er was geen sprake van een 'luië' eigenaar!

De Oudnovgorodse taal op berkenbast bleek in fundamenteel opzicht af te wijken van de taal die men kende uit de vele middeleeuwse perkamenten handschriften: die waren grotendeels geschreven in het Kerkslavisch, een taal waarvan de basis ligt in het Bulgaars van de negende eeuw en die sinds de aanname van het christendom in Rusland in een enigszins gerussificeerde vorm eeuwenlang is gebruikt in de kerk en andere instituties. Het van oorsprong uitheemse en functioneel beperkte Kerkslavisch geeft weinig inzicht in de daadwerkelijke taalvariëteit in middeleeuws Rusland. Van die variëteit is het Oudnovgorods de meest opvallende representant. Gelegen in de periferie van het Slavische taalgebied en onder invloed van andere talen, Baltische en Oostzeefinse, is het al vroeg zijn eigen weg gegaan. We zien op het terrein van de fonologie (klankleer) en grammatica bijzondere verschijnselen die we elders in het Russisch en Slavisch niet aantreffen.

Inmiddels is de grammatica van het Oudnovgorods goed in kaart gebracht en verbazen we ons niet meer over die *k-* in het woord voor 'heel' in nr. 247, ook al treffen we het elders in het Slavisch aan met een *ts* aan het begin. We zijn ook vertrouwd met de vaak voorkomende spellingeigenaardigheid om verschillende klinkertekens voor een en dezelfde klank te gebruiken. In eerste instantie interpreteerde men deze variatie in spelling als chaos en een teken van beperkte geletterdheid. Nu weten we dat ze langs systematische lijnen verloopt en dat we met een alternatief systeem voor het spellen van bepaalde klinkers te maken hebben. Zo kan het gebeuren dat we het woord voor 'alles' in een vorm tegenkomen die voor een slavist volstrekt onherkenbaar is: *boxo* in het cyrillisch, oftewel *vocho* (in de moderne Russische standaardtaal *всѣ*, d.w.z. *vsjo*). De koopman Moisej, die dit woord schreef (nr. 439, p. 44), was beslist

geen halve analfabeet; hij spelde volgens het alternatieve systeem en schreef zijn eigen taal (met de uitspraak *-ch-* in plaats van *-s-*).

Hoewel we dus veel meer weten over de taalstructuur van het Oudnovgorods, blijft het lastig om berkenbastteksten goed te interpreteren. Vaak duiken er onbekende woorden of woordbetekenissen op omdat de inhoud zo kan verschillen van die van ander historisch bronnenmateriaal. Waar elders vinden we bijvoorbeeld een goede parallelle context voor het werkwoord dat cruciaal is in de interpretatie van de opmerkelijke brief nr. 954 (zie p. 92)?

In meer recente tijd heeft onderzoek naar de taal op berkenbast ook plaatsgevonden op het terrein van de historische pragmatiek en sociolinguïstiek. Wat de pragmatiek betreft zijn veel vorderingen gemaakt in de studie naar communicatieve uitdrukkingsmogelijkheden van de briefschrijver. Daarbij spelen zijn of haar oriëntatiepunt in tijd en plaats een belangrijke rol. Een goed voorbeeld is nr. 879 (p. 139) waarin Zjirjata zijn instructie formuleert gezien vanuit het leesmoment van Radjata: 'Geef aan *deze* (man) wat hij *heeft gezegd*', d.w.z. 'de man die nu voor je staat en jou zojuist een mondelinge mededeling heeft gedaan'. Verrassend is Staraja Roessa nr. 15 die is gecomponeerd alsof de schrijver, Petr, ter plekke Vasilj en Vysjata een voor een toespreekt (zie verder p. 150).

Meer van dit type teksten zijn opgenomen in het deel *Communicatie* (p. 131 e.v.). Ook daarbuiten komen we teksten tegen met vergelijkbare constructies, meer specifiek wanneer het gaat om vaak voorkomende uitdrukkingen van het type 'ik heb je dit en dit gestuurd (met die of die persoon)'. Er staat altijd in de verleden tijd 'ik heb gestuurd', maar betekent dit dat eerst de spullen zijn verstuurd en pas daarna het briefje? Heeft Grigorja zijn brief (Staraja Roessa nr. 39, zie p. 46) echt pas achteraf verzonden, toen de zes vaten wijn al op weg waren naar of zelfs in het bezit waren van Jermola en Ozekej? Aangezien hij schrijft dat ze goed de hoeveelheid wijn in de vaten moeten controleren, verwacht hij blijkbaar dat de brief min of meer tegelijkertijd met de vaten arriveert. De meest efficiënte en betrouwbare manier is uiteraard om brief en goederen samen

te sturen. Als dat inderdaad is gebeurd, dan kan Grigorja's gebruik van de verleden tijd in 'ik heb je zes vaten wijn gestuurd' alleen verklaard worden door aan te nemen dat ook hij zich verplaatst in het leesmoment van de twee geadresseerden: voor hen lag de handeling van het sturen immers in het verleden. Een dergelijke verklaring is zeer goed mogelijk aangezien we dit specifieke taalverschijnsel ook uit andere oude schrijfculturen kennen (overgeleverde correspondentie in het Latijn en Grieks, en brieven in verschillende Semitische talen). Het staat bekend onder de naam 'epistolaire tijd'.

In sociolinguïstisch opzicht gebeurt er van alles op berkenbast. Er waren verschillende taalregisters, variërend van 'authentiek' Novgorods tot 'zuiver' Kerkslavisch. Het laatste uiteinde van het spectrum was als taal van de kerk gestandaardiseerd, zij het slechts tot op zekere hoogte en afhankelijk van de kwaliteiten van de individuele kopiist. Berkenbastteksten in het Kerkslavisch bestaan, maar zijn in de absolute minderheid (een stuk of veertig) en inhoudelijk sterk verbonden met de religieuze levenssfeer. Zie bijvoorbeeld het berkenbastboekje met avondgebeden (nr. 419, p. 112) of de bezweringsformules nr. 715 en nr. 734 (p. 113). Soms vinden we ook een mix van Kerkslavisch en Novgorods, zoals in de briefwisseling tussen de twee monniken Efreem en Isoechija (nr. 605, p. 107). In principe schrijft Efreem in zijn eigen taal, maar hier en daar sluipen er elementen in die hij uit Kerkslavische boeken moet hebben gekend en die verder zeer ongebruikelijk zijn op berkenbast.

Buiten het Kerkslavisch bestond er op berkenbast geen 'standaard', zeker niet zoals wij die in moderne talen als het Nederlands of Russisch kennen. Er bestond wel een *gevoel* voor taalregisters, bewust of onbewust, althans bij een aantal schrijvers. Dat gevoel had niet zo zeer te maken met keuzes tussen beide uiteinden van het sociolinguïstische spectrum (van 'echt' Novgorods tot 'echt' Kerkslavisch). Het lag subtieler: sommige briefschrijvers wisselen binnen een en dezelfde tekst lokale taalelementen af met een 'algemenere', supraregionale variant van het Russisch. Die variant werd blijkbaar als sociaal prestigieus ervaren en gepast op momen-

ten wanneer de status van de mededeling van belang was. Een mooi voorbeeld is nr. 724 (p. 122). In de hoofdtekst, op de buitenkant van de berkenbast, vermijdt de briefschrijver Sava specifieke taalmerken van het Oudnovgorods. Zo kiest hij in plaats van de lokale naamvalsuitgang *-e* consequent de variant die we elders in het Russisch aantreffen. In het postscriptum op de binnenkant heeft hij echter geen moeite met die uitgang *-e* en met andere Novgorodse taal- en spellingverschijnselen.

Een ander geval is de rapportage van Toek aan Gjoerjata in nr. 907 (p. 59). Toek permitteert zich in eerste instantie om lokaal Novgorods te schrijven, ook al richt hij zich direct tot de man die op dat moment stadhouder was van Novgorod. Maar wanneer hij in het vervolg van zijn tekst aanvullende bevindingen meedeelt – bevindingen die waarschijnlijk zijn gebaseerd op nadere informatie van de hooggeplaatste informant Ivanko of leden uit diens milieu – dan verruilt hij specifiek Novgorods voor supraregionale taalvarianten.

De sociolinguïstische situatie in nr. 907 doet denken aan **Novgorod nr. 142** (ca. 1300-1320). De briefschrijver, Esif, gebruikt in zijn tekst de al genoemde lokale naamvalsuitgang *-e*, behalve wanneer hij in directe rede een instructie geeft die de geadresseerde moet overbrengen aan een zekere Mark: ... *antwoord hem als volgt: “Zoals, jij, Mark, met mij geregeld hebt, heb ik me verplicht om op het Hoogfeest van de Heilige Petrus naar jou toe te komen ...”*. In zijn directe ‘geautoriseerde’ verklaring kiest hij juist voor de variant die buiten zijn eigen Novgorodse taalgebied wordt gebruikt.

Sava in nr. 724, Toek in nr. 907 en Esif in nr. 142 hebben bewust of onbewust gebruikgemaakt van de taalregisters die in middeleeuws Novgorod voorhanden waren: lokaal en supraregionaal. De monnik Efrem voegt daar in nr. 605 nog een dimensie aan toe: het Kerkslavisch. In sociolinguïstisch opzicht gebeurt er inderdaad van alles op berkenbast.